

Jacek A. Żurawski

Społeczna Akademia Nauk w Warszawie

ORCID 0000-0001-9037-7888

Ośrodki wydawnicze wileńskiej konspiracji 1939–1945**Uwagi wstępne**

Wilno w okresie kolejnych okupacji (radzieckiej, litewskiej, niemieckiej i ponownie radzieckiej) było jednym z prężniejszych ośrodków wydawniczych prasy konspiracyjnej. W latach 1939–1945 ukazały się prawdopodobnie 54 tytuły prasowe wydawane przez ZWZ-AK, Okręgową Delegaturę Rządu, Wileńską Koncentrację Demokratyczną, partie polityczne, podziemie komunistyczne, organizacje młodzieżowe, a nawet osoby prywatne¹. Do tego należy doliczyć druki ulotne. Nie znamy dokładnie ich liczby, ale tylko w latach 1939–1941 ukazały się co najmniej 24 ulotki.

Tabela 1. Wileńska prasa konspiracyjna wg ośrodków wydawniczych

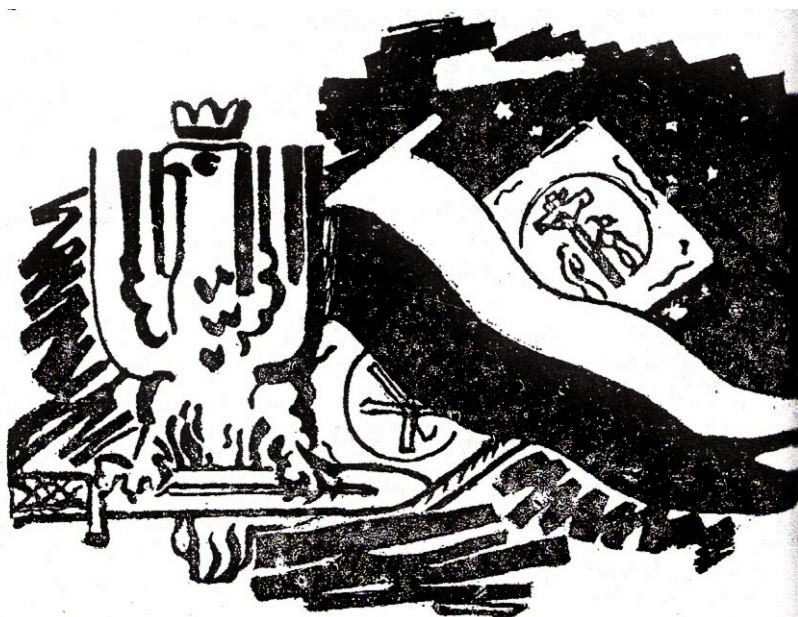
Wydawca	Biurowo Informacji i Propagandy ZWZ – AK	Partie i organizacje polityczne	Organizacje konspi- racyjne działające poza ZWZ – AK	Oddziały party- zanckie	Wydawnictwa prywatne
Liczba tytułów prasowych	25	12	9	3	1

Źródło: ustalenia własne autora.

Pisząc o geografii wydawniczej wileńskiej konspiracji, należy wziąć pod uwagę specyfikę działalności w zmieniających się warunkach kolejnych okupacji. Pierwsze organizacje konspiracyjne powstały w październiku 1939 roku. Były one tworzone przez pozostałych w Wilnie oficerów, środowiska polityczne, młodzież, a często do powstania grupy konspiratorów wystarczyła osoba o zdolnościach przywódczych, umiejąca skupić wokół siebie niepokorzonych z niewolą rodaków. W grudniu 1939 roku dotarli do Wilna emisariusze z Warszawy z zadaniem scalenia wileńskiego

1 J.A. Żurawski, *Prasa konspiracyjna w Wilnie w latach 1939–1945. Cz. I: Okres wrzesień 1939–czerwiec 1941*, „Niepodległość i Pamięć” 2011, nr 2 (34); tenże, *Prasa konspiracyjna w Wilnie w latach 1939–1945. Cz. II: Okres 1941–1945*, „Niepodległość i Pamięć” 2012, nr 1–4 (37–40).

podziemia i podporządkowania go rozkazom władz centralnych. Obok władz wojskowych powstała reprezentacja polityczna. Wojsko oraz podziemie polityczne stały się najważniejszymi ośrodkami wydawniczymi prasy konspiracyjnej. Jednak obok nich działali – jak byśmy to określili dzisiaj – wydawcy niezależni – organizacje polityczne, które nie podporządkowały się władzom centralnym, niezależne grupki o charakterze wojskowym, duża liczba organizacji młodzieżowych oraz pojedyncze osoby wydające podziemne gazetki.

KOLĘDA ŻOŁNIERZY POLSKIEJ ARMII KRAJOWEJ NA WILEŃSZCZYZNIE

Bóg się rodzi, moc truchleje,
Pan niebiosów obnażony.
Treuga Deil już ostatni
Pociąg został wystrzelony.

Echo wystrzałów ustało
Grać morderczymi kulami,
— A słowo ciałem się stało,
I mieszkało, między nami.

Il. 1. Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie

Organizacje młodzieżowe

Młodzież tworzyła jako pierwsza grupy konspiracyjne w 1939 roku i jako pierwsza była wydawcą druków konspiracyjnych. To właśnie uczniowie szkół średnich i studenci stworzyli po zakończeniu kampanii wrześniowej cały szereg tajnych organizacji. Część z nich została podporządkowana organizacyjnie Związkowi Walki Zbrojnej, zachowując jednak pewną autonomię organizacyjną. Jedną z pierwszych

organizacji konspiracyjnych w Wilnie był Związek Bojowników Niepodległości², założony na bazie przedwojennej 13 Drużyny Harcerskiej, popularnej Czarnej Trzynastki. Związek stał się zaczątkiem Szarych Szeregów na Wileńszczyźnie. Organizacja powstała 18 października 1939 roku, w 18 rocznicę powstania Czarnej Trzynastki. Związek Bojowników Niepodległości skupiał w swoich szeregach instruktorów i harcerzy 13 Wileńskiej Drużyny Harcerzy oraz 13 Wileńskiej Drużyny Harcerki, na czele których stali kpt. hm. Józef Grzesiak „Czarny” oraz hm. Maryna Grzesiakowa. Jak napisał we wspomnieniach hm. J. Grzesiak, „organizacja przystąpiła do ożywionej akcji. Rozpoczęto wydawanie powielanego biuletynu, w którym umieszczano krótkie artykuły krzepiące ducha młodzieży, pobudzające do oporu wobec okupantów i informujące o sytuacji na podstawie zagranicznych komunikatów radiowych”³. ZBN zaczął też tworzyć oddziały terenowe w Święcianach, Podbrodziu, Niemenczynie oraz w Lidzie i Nowogródku. Związek wydawał „Biuletyn Związku Bojowników Niepodległości”. Z akt Saugumy wiemy, że do grudnia 1939 roku ukazało się 6 numerów pisma⁴. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej ZBN nawiązał kontakt z ZWZ i został jej podporządkowany (z zachowaniem autonomii) jako Szare Szeregi o kryptonimie „Ul Brama”. W 1940 roku harcerki skupione wokół drużynowej XXII Drużyny Wileńskiej hm. Bronisławy Tubielewicz redagowały i wydawały piśmko dla dzieci „Jeszcze Polska Nie Zginęła”, na którego treść składały się opowiadania historyczne, wiersze patriotyczne, ręcznie wykonywane rysunki. Piśmko odbijano na powielaczu w nakładzie 50 egzemplarzy. Ogółem wydano 12 numerów, zaś edycję przerwano z powodu braku matryc. Próba ręcznego przepisywania gazetki została zaniechana⁵.

Jedną z najważniejszych organizacji młodzieżowych w wileńskiej konspiracji był Związek Wolnych Polaków. Organizacja powstała podczas pierwszej okupacji sowieckiej w końcu września 1939 roku. Jego założycielem był Jan Kazimierz Mackiewicz „Konrad”, uczeń gimnazjum Adama Mickiewicza w Wilnie. Do organizacji przystąpiła głównie młodzież gimnazjalna. Działalność organizacji skupiała się na przysposobieniu wojskowemu, propagandzie i informacji oraz samokształceniu. Organizacja wydawała i kolportowała, od grudnia 1939 do kwietnia 1940 roku,

---

2 Niekiedy w literaturze można spotkać błędną nazwę Związek Bojowników o Niepodległość, tłumaczoną z akt Saugumy. Zob. J. Szostakowski, *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno-Warszawa 2004, s. 100.

3 J. Grzesiak, *Zaczął się od „Czarnej Trzynastki”*, [w:] *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, t. 2: *Materiały – relacje*, red. J. Jabrzemski, Warszawa 1988, s. 39.

4 J. Wołkonowski, *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939–lipiec 1940)*, [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 348. O historii powstania i działalności Związku Bojowników Niepodległości piszą m.in. A. Wasilewski (tenże, *Czarna Trzynastka*, b.m. 1987) oraz A. Kamiński (tenże, A. Wasilewski, *Józef Grzesiak „Czarny”*, Paryż 1981).

5 A. Zawadzka, *Harcerstwo żeńskie na Wschodnich Ziemiach Rzeczypospolitej 1911–1945*, Warszawa 1999, s. 314.

pismo „Za Naszą i Waszą Wolność”. We wspomnieniach Maria Mackiewiczówna scharakteryzowała je:

Zgodnie z ideologią Ligi Wolnych Polaków nasz dwutygodnik otrzymał tytuł „Za Naszą i Waszą Wolność”. Czołówka naszego pisma prezentowała Białego Orła trzymającego w szponach wstęgę z takim właśnie hasłem. W pierwszym numerze zacytowano poniższy fragment poezji Jerzego Żuławskiego.

Synkowie moi poszedłem w bój
tak, jak mój ojciec i ojca dziad,
jak ojciec ojca, a dziadek mój,
co z legionami przemierzył świat...⁶

Organizacja została podporządkowana (z zachowaniem autonomii organizacyjnej) SZP – ZWZ – AK.

Pisząc o środowiskach młodzieżowych na mapie wydawniczej Wilna okresu okupacji, należy podkreślić, że nie wszystkie inicjatywy wydawnicze miały nadane ramy organizacji konspiracyjnych, niekiedy zaś organizacje młodzieżowe prowadziły akcję propagandową, nie wydając periodyku, a jedynie kolportując ulotki. Przykładem mogą być działania wydawnicze w okresie strajku szkolnego, który wybuchł w grudniu 1939 roku. Strajk szkolny był odpowiedzią młodzieży szkół średnich na zwolnienia polskich nauczycieli przez władze litewskie. W jego trakcie były kolportowane ulotki redagowane i drukowane przez strajkującą młodzież. Prawdopodobnie właśnie podczas strajku powstało pismo „Ku Polsce Chrobrych” sygnowane przez Komitet Międzyszkolny. Ukazywało się ono również po zakończeniu strajku do czerwca 1940 roku. W trakcie strajku młodzież prowadziła intensywną akcję ulotkową. Ulotkę zatytułowaną *Koleżanki i koledzy*, nawołującą do podjęcia akcji strajkowej rozpowszechniano 5 grudnia. Była podpisana przez „Młodzież szkół Wilna”⁷. Ulotki były kolportowane przez młodzież już od pierwszych dni litewskiej okupacji Wilna. Przed Świętem Zmarłych rozrzucono karteczki z tekstem „Polacy manifestują 1 L”. Ulotkę mającą na celu podtrzymanie ducha narodowego podpisaną przez organizację „Polskie Orły”⁸ rozrzucono 1 listopada.

Wydział Propagandowo-Prasowy SZP-ZWZ. Biuro Informacji i Propagandy ZWZ – AK

Na rozkaz dowódcy Służby Zwycięstwu Polsce gen. Michała Karaszewicza-Tokarszewskiego 11 listopada 1939 roku wyruszyła z Warszawy na Litwę grupa oficerów. Byli wśród nich m.in. ppłk Nikodem Sulik⁹ oraz mjr Aleksander Krzyżanowski.

6 M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz b.r., s. 10–11.

7 J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939–15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 1995, t. 3, s. 58.

8 Tamże, s. 57–58.

9 Nikodem Sulik-Sarnowski, ps. „Karol Jodko” (1893–1954) – w kampanii 1939 dowódca pułku KOP „Sarny” działającego w ramach grupy operacyjnej KOP gen. W. Orlik-Rueckemanna.

Ich zadaniem było scalenie działających na Wileńszczyźnie organizacji podziemnych (niektóre powstały już podczas pierwszej okupacji sowieckiej) oraz podporządkowanie ich SZP. Spotkanie przedstawicieli wileńskiego podziemia z wysłannikami gen. Tokarzewskiego odbyło się 28 grudnia 1939 roku. W trakcie spotkania ppłk N. Sulik przedstawił zebrany cel SZP oraz jej schemat organizacyjny. W wyniku dyskusji zapadły pierwsze decyzje organizacyjne. Wszystkie działające w Wilnie organizacje zostały podporządkowane Dowództwu Wojewódzkiemu SZP, z zachowaniem jednak zasady autonomii politycznej. Zdecydowano także o wydawaniu organu prasowego okręgu wileńskiego SZP „Polska w Walce”. Funkcję redaktora naczelnego powierzono sen. Władysławowi Kamińskiemu „Śliwie”¹⁰, zastępcy dowódcy ds. propagandy i prasy.

Redaktorami pisma zostali mjr W. Kamiński oraz ks. Kazimierz Kucharski „Szczepan”¹¹. Współpracowali z nimi: dr Stanisław Wawrzyńczyk „Makowski”¹²,

Po bitwie pod Wytycznem uniknął niewoli i przedostał się do Warszawy, gdzie rozpoczął działalność w SZP. W Wilnie objął funkcję dowódcy wojewódzkiego SZP w Wilnie (28 grudnia 1939, oficjalna nominacja: maj 1940). Został aresztowany przez NKWD 13 kwietnia 1941 roku. Był skazany na karę śmierci. Zwolniony z więzienia na mocy amnestii 15 sierpnia 1941 roku, wstąpił do Armii Polskiej, gdzie od 1943 do 1946 roku był dowódcą 5 Kresowej Dywizji Piechoty. Uczestniczył w walkach Armii Polskiej na Wschodzie i w ramach II Korpusu w kampanii włoskiej (m.in. pod Monte Cassino). Awansowany na generała brygady 1 marca 1944 roku. Po wojnie zamieszkał w Anglii. Zmarł 14 stycznia 1954 w Londynie.

10 Władysław Kamiński, ps. „Śliwa”, ppłk (1897–1944). Od 1915 roku walczył w 3 pp Legionów Polskich. Internowany w Szczypiornie. Następnie służył w 22 pp. Od roku 1921 pełnił funkcję sekretarza Rady Wojewódzkiej Centralnego Związku Osadników w Wilnie oraz inne w organizacjach społecznych i samorządowych. W 1928 roku został wybranym posłem na Sejm z ramienia BBWR, a w 1938 roku – senatorem RP. Już we wrześniu 1939 roku współtworzył w Wilnie organizację konspiracyjną Komitet Walki o Wyzwolenie złożoną głównie z byłych osadników wojskowych i piłsudczyków. Grupa ta weszła w 1939 roku w skład SZP. Kierował Oddziałem VI (propagandowo-prasowym). Został także członkiem Okręgowej Rady Wojewódzkiej. Stanowisko szefa Wydziału VI piastował (od lutego 1941 – BIP-u) do kwietnia 1941 roku. Redaktor pisma „Polska w Walce”. Aresztowany przez NKWD w kwietniu 1941 roku. Skazany na karę śmierci. Po układzie Sikorski-Majski zwolniony z więzienia. Od sierpnia 1941 roku w Armii Polskiej w ZSRR. Awansowany na podpułkownika. Po ewakuacji trafił do II Korpusu. Dowodził 13 batalionem 5 Wileńskiej Brygady Piechoty w składzie 5 Kresowej Dywizji Piechoty. Poległ pod Monte Cassino 17 maja 1944 roku. Odznaczenia: VM 5 kl. i 4 kl. (pośm.), KW (czterokrotnie), KN.

11 Kazimierz Kucharski SJ (1894–1956), ps. „Szczepan”, ks. dr, mjr. We wrześniu 1939 roku zorganizował w Wilnie Towarzystwo Samopomocy Obywatelskiej zajmujące się działalnością charytatywną. Był jednym z organizatorów SZP w Wilnie, w której pełnił funkcję skarbnika okręgu. Aresztowany przez NKWD 25 maja 1941 roku. Zwolniony w listopadzie 1941 roku, został kapłanem Ambasady Polskiej w Kujbyszewie. Po ewakuacji z ZSRR został starszym kapłanem w Centrum Wyszkożenia Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie w Khanaqin w Iraku (sierpień 1942–czerwiec 1943), a następnie w Geder w Palestynie (czerwiec 1943–marzec 1944). W 1944 otrzymał awans na majora i nominację na starszego kapłana 7 DP we Włoszech. Po wojnie pozostał na emigracji.

12 Stanisław Wawrzyńczyk, ps. „Ligenza” – absolwent USB, do połowy 1940 roku współpracował z Komitetem Polskim, a także z „Polską w Walce”. Aresztowany przez NKWD wiosną 1941 roku znalazł się w ostatnim transporcie, który nie został odprowadzony ze względu

Czesław Zgorzelski, Eugeniusz Gulczyński „Baryka”, Stefan Bratkowski, mjr Jerzy Dobrzański „Maciej”, Jerzy Wroński „Stopa” oraz prof. Szczepan Szczeniowski. Materiały do druku redakcja otrzymywała od N. Sulika¹³. Pierwszy numer „Polski w Walce” ukazał się na początku 1940 roku. Pismo było wydawane nieprzerwanie także w czasie okupacji sowieckiej. W sierpniu 1940 roku został aresztowany współpracownik redakcji „Polski w Walce” C. Zgorzelski¹⁴. Kilka miesięcy później, 11 kwietnia 1941 roku aresztowano mjr. W. Kamińskiego – redaktora naczelnego „Polski w Walce”. Przewieziono go do Moskwy, gdzie został skazany na karę śmierci. Po jego aresztowaniu redakcją kierował ks. K. Kucharski. Od marca do maja 1941 roku trwały aresztowania dokonywane przez sowieckie organa bezpieczeństwa, które częściowo zdeorganizowały pracę konspiracji wileńskiej. Aresztowani zostali m.in. N. Sulik i ks. K. Kucharski. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej komendant główny ZWZ wydał 27 czerwca 1941 roku instrukcję dla obszarów i okręgów na Kresach, w której czytamy m.in. „na Waszym obszarze musicie szybko zorganizować informację polityczną i propagandową”¹⁵. Na rozkaz komendanta okręgu ppłk. A. Krzyżanowskiego została utworzona komórka propagandowo-prasowa, która miała skoncentrować się na wszelkich formach działalności informacyjnej. Komórka ta podlegała bezpośrednio komendantowi okręgu. Szefami BIP-u okręgu wileńskiego byli: Zygmunt Andruszkiewicz „Nienaski”¹⁶ – podlegał bezpośrednio komendantowi okręgu płk. A. Krzyżanowskiemu, nie zaś szefowi BIP-u; Zygmunt Andruszkiewicz – kierował BIP-em do aresztowania 27 czerwca 1943 roku; Antoni Kokociński „Julian” – objął kierownictwo Biura od połowy 1943 roku¹⁷. A. Krzyżanowski wyraził także zgodę na wydawanie organu prasowego okręgu.

du na atak wojsk niemieckich. Będąc „spalonym” na Wileńszczyźnie, został przerzucony na Nowogródzczyznę, gdzie od maja 1942 roku kierował BIP-em okręgu nowogródzkiego oraz redagował pismo „Świt Polski”. Aresztowany przez NKWD w lipcu 1944 roku, do Polski powrócił w 1956 roku. Pracował jako lekarz.

13 Studium Polski Podziemnej w Londynie, Relacja Kazimierza Świątochy, sygn. B.I.11.115.

14 Wg akt NKWD aresztowanie nastąpiło 24 VIII 1940 roku. W.K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939–czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001, s. 204. Warto podkreślić, że razem z C. Zgorzelskim aresztowano także J. Borkowskiego – tu podana jest data aresztowania 22 VIII 1940 roku (tamże, s. 104) oraz J. Filipczaka, który w ogóle nie figuruje w rejestrze NKWD.

15 Cyt. za: G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 231.

16 Z. Andruszkiewicz, ps. „Nienaski”, (brak bliższych danych personalnych) pełnił tę funkcję od października 1941 do czerwca 1943 roku, kiedy to został aresztowany i wkrótce po tym rozstrzelany. J. Kijewska i A. Sanojca w swoim opracowaniu podają Z. Andruszkiewicza jako szefa BIP-u okręgu wileńskiego. Por. *Schemat Organizacyjny SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1980, nr 3, s. 162.

17 A. Kokociński (1895–1989), ps. „Julian” – przed wojną działacz spółdzielczy (m.in. dyrektor Związku Rewizyjnego Spółdzielni w Wilnie). Od połowy 1943 roku szef BIP-u okręgu wileńskiego AK. Aresztowany w 1944 roku, zesłany na Workutę, do Polski powrócił w 1955 roku.

Przeciwnie stanowisko zajęła Okręgowa Rada Polityczna, działająca przy Komendzie okręgu. Jak wspominał jej szef J. Dobrzański:

Rada w swej większości uznała, że przy bezwzględności hitlerowców, a zwłaszcza przy tak aktywnej pomocy SAUGUMY, rozprowadzanie wśród ludności prasy podziemnej może wywołać moc ofiar wśród społeczeństwa polskiego i w ten sposób przynieść więcej szkody niż pożytku. Wobec tego Rada zalecała chwilowo wstrzymać się z wydaniem decyzji co do drukowania prasy, aż do dalszego wyjaśnienia sytuacji¹⁸.

Wydział propagandowo-prasowy w początkowym okresie okupacji niemieckiej skupił się na wydawaniu i kolportowaniu ulotek instruktażowych dla społeczeństwa polskiego, które „pouczały, jak bronić się przed wywozem do Niemiec na roboty, przed zbiórką metali kolorowych, przed rekwizycją futer i odzieży ciepłej dla żołnierzy niemieckich walczących na froncie wschodnim, o właściwej postawie Polaka i Polki wobec wroga”¹⁹. Ulotki były odbijane w technice cynkografii dzięki urządzeniom i materiałom komórki legalizacyjnej, bowiem drukarnia Komendy okręgu znajdowała się w piwnicy domu przy ulicy Piaskowej, zajętego przez Niemców. Przy pomocy Stanisława Kiałki „Jelonka” uruchomiono drukarnię przy ulicy Połockiej. Zecerem i drukarzem w jednej osobie był Roman Pławski „Tońko”²⁰, któremu w pracy pomagała żona „Kania” oraz syn Tadeusz „Rakoczy”, późniejszy żołnierz 1 Brygady Partyzanckiej. Wiosną 1942 roku ppłk A. Krzyżanowski wydał zezwolenie na wydawanie organu prasowego samodzielnego okręgu wileńskiego AK. Pismo zatytułowane „Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej” ukazywało się do 1945 roku. Od lipca 1943 roku wileński BIP wydawał wkładkę do „Niepodległości” przeznaczoną dla ludności wiejskiej, zatytułowaną „Dodatek dla Wsi”, który w 1944 roku został przekształcony w samodzielne pismo „Nasza Wieś”. Oprócz tych dwóch tytułów BIP wydawał także „Biuletyn Nasłuchu Radiowego”, późniejszy „Polski Tygodnik Radiowy”, a także: „Biuletyn Informacyjny”²¹, „Informator Specjalny”²², „Komunikat Agencji Telegraficznej”²³ (nr 1 z 7 I 1944 roku), który od 2 numeru z 14 I nosił tytuł „Komunikat BiP-u”²⁴, oraz „Biuletyn Informacyjny BiP-u”²⁵. W styczniu

---

18 J. Dobrzański, Wilno w walce z okupantem. Relacja dotycząca zorganizowania i działalności Biura Informacji i Propagandy Wileńskiego Okręgu A.K. podczas okupacji niemieckiej i stosunki w tym Okręgu ze stronnictwami politycznymi, Wrocław 1967 (mszp., kopia w zbiorach autora), s. 17.

19 Biblioteka Narodowa Dział rękopisów Akc. 11577, A. Kokociński, Działalność wydawnicza ruchu oporu na ziemiach północno-wschodnich w latach 1939–1945, b.m. i b.d. (mszp.).

20 Poległ 10 lipca 1944 roku.

21 Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie [dalej: LCAP], F 601, Ap 1, B 64, k 1–21.

22 LCAP, F 601, Ap 1, B 61, k 1–8.

23 LCAP, F 601, Ap 1, B 59, k 1–2.

24 Tamże, k 3–23.

25 LCAP, F 601, Ap 1, B 69, k 2–12.

1944 roku zaczął się ukazywać „Biuletyn Informacyjny”²⁶ zawierający informacje agencyjne dotyczące Wilna, sygnowane przez Prasową Agencję Telegraficzną (PAT). Piszząc o wydawnictwach wileńskiego BIP-u, należy zwrócić uwagę na działalność komórki N, która co prawda nie wydawała periodyków, prowadziła jednak działalność dywersyjną na terenie okręgu. Komórka N powstała w Wilnie w 1942 roku z inicjatywy S. Kiałki „Jelonka”²⁷. Pierwszymi wydawnictwami były karykaturalne ulotki mające w podpisie dobrany odpowiednio cytat z wypowiedzi Hitlera. Hasła dobierał S. Kiałka, rysunki tworzyła studentka Wydziału Sztuk Pięknych USB Dusia (Jadwiga?) Bobarykówna. Kierownikiem komórki był prof. Julian Szwed „Grzegorz”, jego zastępcą Stanisław Turski „Hubert”. W listopadzie 1943 roku komórka N została zreorganizowana i otrzymała kryptonim „Grupa D”. Zadania jej zostały rozszerzone o działania przeciwko Litwinom, Rosjanom oraz Białorusinom. Z rozkazu gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego²⁸ utworzono w Wilnie referat K, który miał zwalczać propagandę komunistyczną. Referat ten został włączony do „Grupy D”.

W strukturze BIP-u istniała także komórka litewska, której celem było zwalczanie propagandy litewskiej. Podziemna prasa litewska dużo miejsca poświęcała litewskości Wilna oraz propagandzie antypolskiej. Jednym z jej zadań było dokonywanie przeglądów publikacji litewskich, zarówno jawnych, jak i konspiracyjnych, oraz przygotowywanie tłumaczeń najważniejszych artykułów i prowadzenie nasłuchu litewskich audycji radiowych. Opracowania te służyły później redaktorom polskiej prasy konspiracyjnej do polemiki z propagandą litewską. Wydawnictwa zatytułowane „Przekrój Przez Litewską Prasę Oficjalną” oraz „Przekrój Przez Prasę Podziemną” ukazywały mało znany obecnie front walki propagandowej na Wileńszczyźnie²⁹. „Grupa D” wydała 182 egzemplarze „Informatora Specjalnego” oraz 40 egzemplarzy „Instrukcji dla Kurierów i Kolporterów”, tłumaczenia z prasy niemieckiej i litewskiej. W ramach akcji „N” wydano np. list żołnierza niemieckiego z Frontu Leningradzkiego, w którym opisywał on straszne warunki panujące na froncie oraz beznadziejność walki i brak wiary w zwycięstwo. List został wydrukowany pismem gotyckim. W post scriptum napisano, że „za ten list Hans został

26 LCAP, F 601, Ap 1, B 68, k 1–42.

27 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 49.

28 Gen. T. Bór-Komorowski w depeszy 1236/VI z listopada 1943 roku skierowanej do dowództwa okręgu wileńskiego napisał m.in. „celem zwalczania destrukcyjnej i służącej obcym interesom akcji komunistycznej polecam w ramach BiP Okr. utworzenie z dniem 1.XII.43 r. specjalnych referatów »K«. Komendant Okręgu odpowiedzialny jest za należyte przeprowadzenie akcji »K« na swoim terenie. Zadaniem Okr. Ref. »K« jest: prowadzenie akcji propagandowej zarówno w oddziałach wojskowych jak i w społeczeństwie przede wszystkim przez kolportaż odpowiednich druków nadsyłanych z K.G.; wpływanie na prasę własną i zaprzyjaźnioną w kierunku zwalczania destrukcyjnej akcji komunistycznej. [...] Kształtem akcji »K« kieruje BiP K.G., który ustala ogólne wytyczne działania, prowadzi akcję wydawniczą i wydaje dyspozycje fachowe Okr. Ref. »K« [...]”. LCAP, R 601, Ap 1, B 43, k 1.

29 Opracowania te znajdują się w LCAP, F 601, Ap 10, B 39; F 601, Ap 10, B 40; F 601, Ap 10, B 39; F 601, Ap 10, B 41; F 601, Ap 10, B 46; F 601, Ap 10, B 47; F 601, Ap 10, B 48; F 601, Ap 10, B 52.

rozstrzelany³⁰. Obok była zamieszczona fotografia młodego żołnierza i informacja, że list został wydany przez jego kolegów. Inne działania komórki N były bardziej zbliżone do działań tzw. małego sabotażu niż akcji „N” prowadzonej w Generalnej Guberni. Przykładem takich działań może być akcja „Es lebe Frieden” polegająca na nieustannym malowaniu hasła o tej treści trudną do zmycia czerwoną farbą. Jak wspominał zastępca szefa komórki N:

nasza akcja miała właśnie powyższy tytuł. Antywojennemu nastawieniu sprzyjała także sytuacja na froncie wschodnim. Jego załamywanie się i zbliżanie do nas stwarzało potrzebę podobnej akcji. Toteż napisy na domach, murach, urzędach niemieckich, w języku niemieckim głoszącym chwałę pokoju, były mocnym akcentem osłabiającym butę agresorów oraz budzącym niechęć do wszczętej awantury wojennej przez zbrodniarza-wariata. Kroczyła już za nim opinia wojskowa o niefachowości wodza. Napisy „pokojoye” cała nasza grupa wykonała w ostrym tempie jednego dnia. Było to konieczne ze względu na bardzo rzucający się w oczy wynik tej akcji³¹.

Inne działania komórki N polegały na wydawaniu fałszywych zarządzeń władz okupacyjnych, które nie tylko miały wprowadzać zamęt w ich działalności, ale także osłabiać morale wroga. Komórka N mieściła się początkowo przy ulicy Dobrej, a od lata 1943 na ulicy Pióromont. W marcu 1944 roku został aresztowany pracownik komórki legalizacyjnej Stanisław Weder „Bohdan”. Już pierwszego dnia wydał on znane mu adresy – był to początek likwidacji komórki N. W ręce niemieckie wpadły materiały dekonspirujące dywersję N³². W kwietniu 1944 roku został zabity przez Niemców J. Szwed.

BIP połowy – Polskie Biuro Informacyjne

W połowie maja 1944 roku, w związku z przygotowaniem do akcji „Burza”, płk A. Krzyżanowski wydał rozkaz zorganizowania terenowego oddziału Biura Informacji i Propagandy. Decyzja dotycząca powstania BIP-u połowego była następstwem rozkazu wydanego 27 kwietnia 1944 roku przez komendanta głównego AK gen. T. Bora-Komorowskiego następującej treści:

zarządzam wysłanie do Oddziałów partyzanckich Wiana patrolu propagandowego. Patrol organizuje i udziela mu wytycznych pracy BIP – Konga. Komendant Wiana zapewni patrolowi uzbrojenie, uzupełnienie umundurowania oraz zaopatrzenie pieniężne wg norm przewidzianych dla oficerów w Oddziałach partyzanckich Okręgu. Komendant Okręgu zapewni specjalny punkt kontaktowy dla wymiany materiałów propagandowych³³.

---

30 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 50

31 S. Turski, *Komórka N*, „Wiano” 1992, nr 2 (27).

32 Tamże; A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 51–52; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 247.

33 LCAP, R 601, Ap 1, B 43, K 23, Depesza 744/VI z 27 kwietnia 1944 roku.

Oddział terenowy BIP-u wyruszył z Lipówki 6 czerwca 1944 roku, skąd dotarł do Karmazynowego Boru, gdzie nastąpiła zbiórka oddziału ze sztabem. Z leśniczówki w Karmazynowym Borze przygotowany tabor dowiózł oddział BIP-u do Dziewieniszek, miasteczka położonego ok. 70 km od Wilna. Oddziałem Terenowym BIP-u dowodził Antoni Snarski „Solny”, redaktorami gazetki żołnierskiej byli Maria Dyskont-Sadowska „Ada” oraz Lech Leon Beynar „Nowina”. W oddziale było także dwóch instruktorów kulturalno-oświatowych Władysław Suszyński „Harnaś” i Miboki „Groch” oraz drukarze Bolesław Rutkowski „Baret” i Michał Iwanowski „Jakub”. W lipcu do oddziału dołączył oficer ds. kulturalno-oświatowych Stanisław Turski „Roman”³⁴. Do Dziewieniszek została przewieziona drukarnia polowa i zainstalowana w tamtejszej remizie strażackiej. Oddział BIP-u był ubezpieczany przez żołnierzy 8 Brygady pod dowództwem por. Witolda Turonka „Tura”. Drukarnię polową o kryptonimie „Pobudka” 25 czerwca 1944 roku opuścił *Rozkaz nr 1* podpisany przez płk. „Wilka”, w którym ogłoszono rozpoczęcie akcji „Burza” w okręgu wileńsko-nowogródzkim AK. W rozkazie tym po raz pierwszy została użyta nazwa „Armia Krajowa”³⁵. Także w czerwcu drukarnia polowa wydrukowała jeszcze *Rozkaz nr 2* skierowany bezpośrednio do żołnierzy Armii Krajowej oraz do Polaków, którzy znaleźli się w oddziałach wroga. Tym ostatnim zalecano zakończenie współpracy z okupantem i powrót do polskich sił zbrojnych³⁶. W drukarni 1 lipca został odbity *Rozkaz nr 3* płk. „Wilka”, skierowany do *Obywateli i żołnierzy Armii Krajowej Północno-Wschodnich Ziem Rzeczypospolitej*. W rozkazie tym płk „Wilk” zalecał m.in. traktowanie Armii Czerwonej jako sprzymierzeńca we wspólnej walce z hitlerowcami³⁷. Na początku lipca 1944 roku drukarnia została przeniesiona do Wołkorabiszek. Drukarnię wraz z kasztami zainstalowano na dwóch wozach, co ułatwiało jej transport. Oddziały Armii Krajowej 7 lipca 1944 roku uderzyły na Wilno. W wyniku pierwszego ataku miasto nie zostało zdobyte. W drukarni polowej 8 lipca 1944 roku został wydrukowany „Biuletyn Nadzwyczajny Nr 2” zawierający ocenę pierwszych walk o Wilno dokonaną przez płk. „Wilka”. Czytamy w nim m.in.

Aczkolwiek Wilno nie zostało zdobyte, to jednak walka stoczona o nie w dn[ia] 7 lipca przyniosła bardzo doniosłe rezultaty. Bój oddziałów AK o Wilno wejdzie do historii walk o wyzwolenie ziem północno-wschodnich Rzeczypospolitej. (...) Wykazaliśmy (...) jak drogie naszemu sercu jest to miasto i ten kraj³⁸.

34 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 63 i n.; G. Mazur, dz. cyt., s. 233.

35 R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988, s. 90–91. Treść *Rozkazu nr 1* zamieszczono w „Pamiętniku Okręgu Wileńskiego AK” 1998, nr 4, s. 22–23.

36 R. Korab-Żebryk, dz. cyt., s. 94. Treść *Rozkazu nr 2* zamieszczono w „Pamiętniku Okręgu Wileńskiego AK” 1998, nr 4, s. 23–24.

37 Pełną treść rozkazu por. E. Banasikowski, *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Paryż 1988, s. 191–192.

38 R. Korab-Żebryk, dz. cyt., s. 441–442. „Biuletyn” jest reprodukowany w: D. Baliszewski, A.K. Kunert, *Prawdziwa historia Polaków 1939–1945. Ilustrowane wypisy źródłowe*, t. 3, Warszawa 2000, s. 1758.

„Biuletyn Nadzwyczajny Nr 4” zawierający opis walk o miasto 3 Brygady „Szczerbca” został wydany 14 lipca 1944 roku³⁹. Autorem był korespondent wojenny BIP-u Lech Beynar „Nowina”. Oprócz opisu walki w tekście znajduje się relacja z wizytacji 3 Brygady dokonanej przez płk. „Wilka”. W trakcie przeglądu płk „Wilk” zwrócił się do żołnierzy:

(...) całe wojsko, cała Armia Krajowa Okręgu Wil[eńskiego] i Now[ogródzkiego] nie usłuchała niczych podszeptów, nigdzie nie odeszła, została na ziemi, która jest naszą ojcowizną i gdzie jest wszystko co nam najdroższe. Gospodarz nie ucieka z domu, który się pali – ale gasi go (...) Pozostaliśmy na miejscu. Los nasz będzie taki sam, jaki czeka całą Rzeczpospolitą. Armii Sowieckiej zaproponowano lojalną współpracę. Decyzje zapadną wkrótce. W każdej jednak sytuacji żołnierza obowiązuje jedno: zwarte, posłuszne trwanie przy sztandarze, na którym od wieków wypisano słowa: Bóg, Honor i Ojczyzna⁴⁰.

W drukarni polowej wydawano także pismo żołnierskie „Pobudka” redagowane przez Lecha Beynara. Na temat tego pisma nie ma żadnych bliższych informacji. Ogółem w drukarni polowej wydrukowano 3 rozkazy płk. A. Krzyżanowskiego „Wilka”, 4 numery „Biuletynu Nadzwyczajnego” i 3 numery „Pobudki”. Równolegle ze swoimi pismami BIP po wyzwoleniu Wilna 17 lipca 1944 roku rozpoczął wydawanie pism sygnowanych przez Polskie Biuro Informacji „POLBIN”. Pierwszym tytułem były „Wiadomości Polskie”. W słowie *Od redakcji* czytamy m.in.:

Straszliwy cios, jaki spadł na Wilno, odczuwamy tym boleśniej, iż wobec całkowitego braku prasy i radia jesteśmy nie tylko przygnieceni stratą najbliższych nieraz ludzi i całkowitego mienia, lecz także odcięci od źródeł wszelkich obiektywnych wiadomości. Aby wypełnić tę lukę, przystępujemy w tym skromnym zakresie do dostarczania społeczeństwu wiarygodnych i obiektywnych informacji⁴¹.

W tym samym numerze zamieszczono odezwę ppłk. Lubośława Krzeszowskiego „Ludwika” jako komendanta okręgu wileńskiego⁴². Odezwa była skierowana do mieszkańców Wilna, wzywała do wzajemnej pomocy wszystkim poszkodowanym, dzielenia się „dachem i zapasami”⁴³. Ponadto podano informacje o przebiegu działań wojennych. Pierwszy numer „Wiadomości Polskich” ukazał się w dniu aresztowania przez Rosjan płk. „Wilka”. W tym i w następnym numerze z 18 lipca nie było informacji o aresztowaniach dowództwa AK przez Rosjan. Dopiero w trzecim numerze z 22 VII 1944 zostały przedstawione w formie komunikatu Dowództwa Armii Krajowej wydarzenia, jakie miały miejsce 6–17 lipca 1944 roku. „Wiadomości Polskie” były odbijane na woskówce, miały format A4 i objętość od

39 Kpt. Gracjan Fróg.

40 R. Korab-Żebryk, dz. cyt., s. 223.

41 LCAP F601 Ap.10 B 101, „Wiadomości Polskie” nr 1, 17 lipca 1944 roku.

42 Płk L. Krzeszowski, ps. „Ludwik”, w czerwcu 1944 roku – w związku z połączeniem okręgów wileńskiego i nowogródzkiego i objęciem dowództwa nad nimi przez „Wilka” – został mianowany komendantem okręgu wileńskiego.

43 LCAP F601 Ap.10 B 101, „Wiadomości Polskie” nr 1, 17 lipca 1944 roku.

2 do 5 stron maszynopisu. Prawdopodobnie ukazały się tylko 3 numery tego tytułu⁴⁴. Kontynuacją „Wiadomości Polskich” był „Biuletyn Informacyjny” sygnowany przez „POLBIN”, czyli Polskie Biuro Informacyjne, utworzone po zdobyciu Wilna przez pracowników BIP-u i BIP-u polowego. W Biurze działali m.in. redaktorzy A. Snarski i Edmund Banasikowski. „Biuletyn Informacyjny” ukazywał się od sierpnia 1944 roku dwa razy w tygodniu. Gazetka miała objętość od 2 do 16 stron, odbijana była na powielaczu w formacie 21 na 16 cm. Prawdopodobnie ostatni numer wyszedł w grudniu 1944 roku. W numerze 26 został opublikowany artykuł okolicznościowy z okazji Święta Niepodległości oraz apel Kierownictwa Polski Podziemnej skierowany do Polaków i zawierający wskazówki, jak zachowywać się w związku z terrorem sowieckim, oraz ostrzeżenie dla donosicieli NKWD, że spotka ich zasłużona kara⁴⁵. Trzecim tytułem wydawanym przez „POLBIN” była gazетка „Na Zew Ziemi Ojczystej”. Jej redaktorami byli A. Snarski „Solny” oraz E. Banasikowski „Jeż”⁴⁶. Odbijana była na powielaczu w formacie 21 na 15 cm. Zawierała opisy walk partyzanckich (np. w numerze 2 opis walki stoczonej przez 12 Brygadę AK pod Szyłowiczami) oraz serwis informacji z zagranicy⁴⁷.

Oprócz bieżącej działalności propagandowo-informacyjnej BIP okręgu wileńskiego przekazywał meldunki dotyczące bieżącej działalności wojskowej i dywersyjnej do BIP-u Komendy Głównej, które były wykorzystywane w prasie centralnej⁴⁸. Informacje przekazywane przez wileński BIP znajdowały się w centralnym „Biuletynie Informacyjnym”, którego czytelnicy dowiadywali się o walkach stoczonych przez oddziały partyzanckie okręgu wileńskiego AK⁴⁹. Wileński BIP działał po zakończeniu akcji „Ostra Brama” oraz rozbrojeniu oddziałów Armii Krajowej przez wojska sowieckie i aresztowaniu komendanta okręgu płk. A. Krzyżanowskiego. Koniec akcji „Ostra Brama”, który miał być początkiem wolności, rozpoczął kolejną okupację i kolejną działalność konspiracyjną. Szef BIP-u A. Kokociński pozostawił relację o odtworzeniu komórki informacyjno-propagandowej, które miało miejsce „w kilka dni po aresztowaniu gen. Wilka i jego sztabu”⁵⁰. Odbyla się wówczas narada kierowana przez ppłk. Juliana Kulikowskiego „Ryngrafa”⁵¹, który przejął obowiązki

---

44 L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 549–550; W. Chojnacki, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953*. Czasopisma. Druki zwarte. Druki ulotne, Warszawa 1996, poz. 425.

45 L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 550; W. Chojnacki, dz. cyt., poz. 38.

46 L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 550; W. Chojnacki, dz. cyt., poz. 213.

47 Wg egzemplarza nr 2 z 13 września 1944 roku (kopia w zbiorach autora).

48 Obowiązek ten wynikał z rozkazu gen. T. Bora-Komorowskiego. Por. LCAP, R 601, Ap 1, B 43, K 22, Depesza Nr 752/III z 26 kwietnia 1944 roku.

49 M.in. w „Biuletynach Informacyjnych” 1944, 11 V, nr 19 (226); 25 V, nr 21 (228); 15 VI, nr 24 (231).

50 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 73.

51 Płk J. Kulikowski podpisywał się jako komendant okręgu wileńsko-nowogródzkiego. Okręg ten został utworzony na podstawie rozkazu gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego, który z dniem 1 czerwca 1944 roku podporządkował okręg nowogródzki w charakterze

komendanta okręgu wileńsko-nowogródzkiego. W naradzie wzięli udział – oprócz płk. J. Kulikowskiego oraz A. Kokocińskiego – dr. J. Dobrzański i okręgowy delegat rządu Zygmunt Fedorowicz oraz dwie inne osoby⁵².

W wyniku godzinnej narady postanowiono: kontynuować nadal ruch oporu w granicach zaistniałej rzeczywistości, otoczyć szczególną opieką działalność „Legalizacji” i prowadzenia nasłuchu, wydawać oprócz organu komendy „Niepodległość” biuletyn informacyjny oraz traktować podporządkowanie się Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego jako zdradę sprawy Wilna⁵³.

A. Kokociński 28 sierpnia 1944 roku spotkał się z pracownikiem wileńskiego BIP-u A. Snarskim „Solnym”. Spotkanie dotyczyło stworzenia drugiego punktu nasłuchu radiowego. W trakcie spotkania A. Snarski otrzymał propozycję objęcia kierownictwa informacji w Biurze. Po zakończeniu spotkania A. Kokociński został aresztowany przez NKGB i po rocznym śledztwie został skazany na 15 lat katorgi i pięć lat pozbawienia praw. Po aresztowaniu A. Kokocińskiego szefem BIP-u został A. Snarski. Pod jego kierownictwem wydawano do końca 1944 roku „Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej” (ostatni rozkolportowany 49 numer nosi datę 20 XII, ostatni faktycznie numer 50 ukazał się po 19 I 1945 roku, a więc po rozwiązaniu Armii Krajowej, i na rozkaz komendanta okręgu ppłk. J. Kulikowskiego został w całości zniszczony)⁵⁴. Według A. Kokocińskiego numer 50 miał zawierać zbiór pieśni partyzanckich⁵⁵. BIP okręgu wileńskiego działał do początku 1945 roku – ostatnim jego wydawnictwem był prawdopodobnie opisany wyżej numer 50 „Niepodległości”. W styczniu 1945 roku aresztowano M. Sadowską. Ostatnim akcentem działalności wileńskiego BIP-u była „Kronika Wileńska” redagowana przez Konstantego Syrewicza, będąca kontynuacją stałej rubryki w „Niepodległości”. „Kronika” ukazywała się do połowy maja 1945 roku, zaś notatki w formie rękopisu K. Syrewicz

---

podokręgu. Por. R. Korab-Żebryk, dz. cyt., s. 77. Szerzej na ten temat pisze L. Tomaszewski (tenże, *Wileńszczyzna...*, s. 451).

52 Opis narady pochodzi wyłącznie z relacji A. Kokocińskiego. J. Kulikowski podpisywał się jako komendant okręgu wileńsko-nowogródzkiego. Zarówno J. Dobrzański, jak i Z. Fedorowicz w swoich wspomnieniach nie pozostawili na ten temat żadnych informacji. Por. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich sygn. 16741/II, Z. Fedorowicz, Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie (1914–1944), (Warszawa 1956?), (mszp.).

53 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 73.

54 W zbadanych archiwach polskich i litewskich nie znalazłem żadnego egzemplarza tego numeru. W Litewskim Archiwum Specjalnym w Wilnie znajduje się nr 49 z 20 XII 1944 roku (K1, Ap 58 9269/3, T. 3, K 9–14).

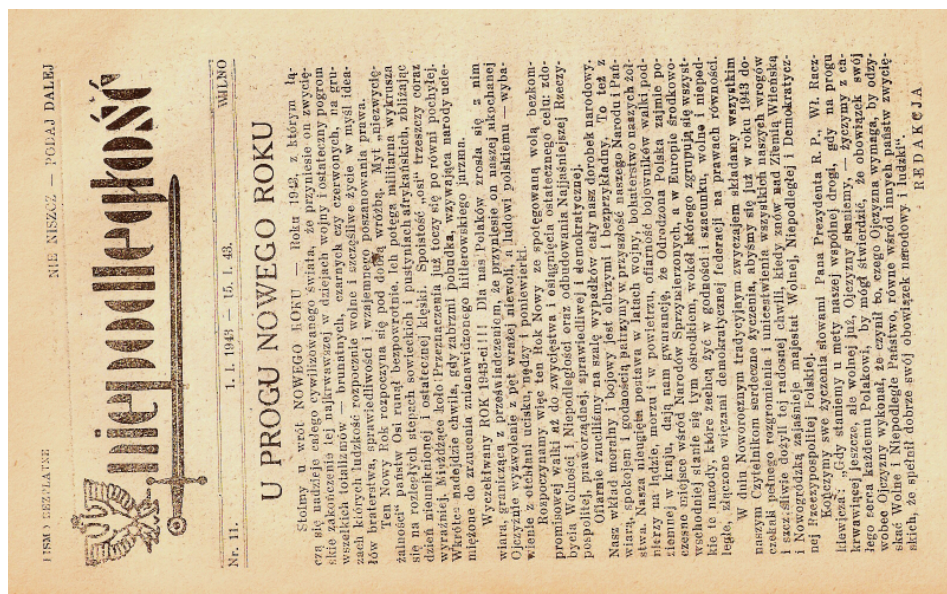
55 A. Kokociński, *Działalność wydawnicza...*, s. 74. Autor prawdopodobnie pomylił wartość ostatniego numeru „Niepodległości” z wydaną w końcu 1944 roku antologią *Nasze pieśni nie pachną rozmarynem...*, wydaną przez redakcję „Niepodległości”, opracowaną przez M. Sadowską z przedmową J. Dobrzańskiego. O błędzie A. Kokocińskiego mogą świadczyć pomyłki dotyczące innych wydawnictw konspiracyjnych z ostatniego okresu 1944 roku (np. błędna informacja, że przedostatni numer „Niepodległości” ukazał się we wrześniu, a nie w grudniu). Por. J. Dobrzański, dz. cyt., s. 43.

II. 2. Instytut Historii Litwy

II. 3. Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie

WYDANIE NADWYŻCZAJNE
Niepodległość
Organ ziemi wienkiej

Rok II   Wilno, — 8 lipca 1943 r.   Nr 13 (23)

Ś.P. GEN. WŁADYSŁAW SIKORSKI

Nowy, strasznie bolesny cios dotknął umęczoną Ojczyznę naszą: dn. 4.VII.43 r. zginął w katastrofie lotniczej koło Gibraltaru NACELNY WÓDZ I PREMIER RZĄDU POLSKIEGO

Tragiczny spłot okoliczności, czy zbrodnica ręka wroga przeciży bohaterki żywot Tego, który stał się SYMBOŁEM POLSKI WALCZĄCEJ, który siłą i zdecydowaną dłońią wiodł Naród i Państwo Polskie ku odrodzeniu i lepszej przyszłości, jako ofiarę i rozstrony Sternik naszej Nawy Państwowej, na falech wzburzonego wojny życia międzynarodowego, Jego niepożyta energia i niezłomność, Jego przewidywania i rozum polityczny, Jego wielkie umiłowanie Ojczyzny i Wolności, postawiły Go jako WODZĄ na czele nieugięte walczącego Narodu Polskiego. Pozycja, jaką zdobyła Polska w czasie tej wojny wśród Narodów Sprzymierzonych, w głównej mierze Jego była zasługą. Był on bowiem nie tylko mężnym Żołnierzem, ale szczerym Demokratą i wielkim Mężem Stanu na miarę światową, cenionym przez wszystkich miłośców Wolności.

To też tragiczna śmierć ś.p. gen. Sikorskiego ciekła żalobą okrywa serca i dusze polskie w Króju i na Emigracji. Trudno dziś przewidzieć, jak silnie na losach Polski zawży przedwczesny zgon gen. Sikorskiego, to jedno jest pewne, że wrogie nam siły będą się starały wykorzystać śmierć dla własnej korzyści. I dlatego musimy wznieść naszą czujność na próby języcznej wrogów. Musimy ściśle zwrócić swe zwręgi — za żadną cenę nie dać rozbić osiągniętej przez Sikorskiego Jedności Narodowej, — utrzymać nadal nieugięty i odporny na wszystkie zabiegi wroga postawę. Chwila jest nadzwyczaj cieżką i intensywną przełomową — to też nas świetną mogłą niodziłowano. Woda unieruchomienia wszystkich nasze siły ku odnowie i zrodzie niepodległości i demokracji.

Redakcja
 Gen. WŁADYSŁAW SIKORSKIEGO.

II. 4. Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie

II. 5. Zbiory własne autora

DODATEK DLA WSI
 DO N-RU 17 (27) „NIEPODLEGŁOŚCI”
 Wilno, — 1 września 1943 r.   Nr 3

Sprawa chłopska

Czwarty już rok miają, jak na naszymi ziemach twa obca, wiedza, a wnikających okolicach nawet dwie wiadomości: okupacja niemieckiego i partyzanta sowieckiego. Żadna z tych władz nie oszczędza wsi, nie bierze pod uwagę ani interesów, ani potrzeb ludności miejscowej, ale przeciwnie: terrorem i gwałtem, mordowaniem ludzi i paleniem dobytek, chce zmusić ludzi do posłuchu i uległości. Ponadto masowy wywóz młodego pokolenia do roboty w Rzeszy pozabawia wieś ręk do pracy i wydłuża ją, gdyż i ci co chcą się ratować, muszą z domu uciekać i chronić się, jak zwierzę ścigany, po lasach i rozłogach. Do tego dochodzi rzecz najgorsza: brak wiadomości ze świata, i wroga, propaganda wiśkająca się do wsi miast i drogi. Okalająca gęsta nie jednego chłopca, który miałby solidarnie iść ze swoimi i bronić swoich, pomaga wrogom do uciśnienia i gnębienia mieszkańców wsi. Nie jeden soltys i jego pomocnik zapomina o tym, że POLSKA, prawy właściciel tych ziem, niedługo już tu wróci, by mocną a sprawiedliwą ręką obić na nowo rządzą, chwilowo tylko przetrwane. Bo Polska nie złożyła broni w swej walce z wrogiem, — prowadzi ona wojnę dalej przy boku sprzymierzonych z nią wielkich i demokratycznych mocarstw: Anglii i Ameryki, które obalwszy we Włoszech faszystowskie rządy Mussoliniego i niszcząc swym potężnym lotnictwem wszystkie większe miasta niemieckie, przygotowują się do zjedrania Niemcom ostatniego ciosu już w niedłuktą chwilę.

Zawiodą się i ci także, którzy spodziewają się, że przyjdą tu Sowiety i zaprowadzą swą czarną gospodarkę: — uciemiężenie i niewolę pańszczyzną chłopów w przynuszoną zaprowadzonych „kółłach”. Prezydent Ruświel oświadczył niedawno, że Ameryka nie dopuści, by po wojnie istniała gwałtowna dyktatura i panował ucisk jednostki, by faktycznie państwo gębiło obcą ludność za jej wiarę lub pochodzenie. Jest to wyraz ostrzeżenia pod adresem Stalina, któremu się wczł jeszcze narządy panowanie nad światem jego zbrodniarzy. Klif, która fałszywie nazywa „dyktaturą proletariatu”. Zresztą my chłopcy, obywatel polscy i gospodarze tych ziem, wiemy dobrze, bośmy się już przekonał na własnej skórze, jak wyglądała tak zachwalana przez różnych plannych zbiorów i żydowskich podległości, gospodarka sowiecka. Dawna pańszczyzna, o której wspominał, przedkładawie, możnaby uważać za jej w potworzeniu z tym, co musieliby wydarpić chłop, gdyby tu miały zaprowadzić Sowiety.

prowadził do czerwca 1945 roku. „Kronika Wileńska” jest zapisem sytuacji panującej w Wilnie podczas okupacji sowieckiej. Miała ona format 30 na 22 cm, a objętość od 1 do 6 stron. W okresie od 20 lutego (pierwszy numer samodzielny) do 26 maja 1945 wydano prawdopodobnie 16 numerów „Kroniki”⁵⁶.

W tym miejscu należy wspomnieć o prasie wydawanej przez oddziały partyzanckie jeszcze przed powstaniem BIP-u polowego. W wileńskich archiwach znajdują się 3 tytuły wydawane przed akcją „Burza”. Pierwszym z nich są „Echa Leśne”⁵⁷, których redaktorem i drukarzem był „Sokrates”⁵⁸, późniejszy żołnierz 4 Brygady AK. Znany jest numer 3 z 21 XII 1943 roku. Pismo było wydawane w formie maszynopisu powielanego. W 5 Wileńskiej Brygadzie Armii Krajowej dowodzonej przez mjr. Zygmunta Szendzielorza „Łopaszkę” wydawano dwa tytuły. Zimą 1943/1944 roku na polecenie dowódcy 5 Brygady rozpoczęto wydawanie pisma „Partyzant”, którego redaktorami zostali por. Edward Gapik „Roland” oraz Tadeusz Ginko „Dr Jan”⁵⁹. Gazetka była wydana w formie maszynopisu powielanego i jako pierwsza opublikowała historię powstania 5 Wileńskiej Brygady AK⁶⁰. Co ciekawe, mjr Z. Szendzielorz nosił w artykułach pseudonim „Łopaszko”. Autorami tekstów obok „Rolanda” byli „Budzik” oraz „Sulima”⁶¹. Drugim pismem 5 Brygady AK była gazetka „Naprzód”⁶², również wydawana w formie maszynopisu powielanego. W stosunku do „Partyzanta” cechowała się staranniejszą szatą graficzną, była ozdobiona kilkoma rysunkami. Autorami tekstów byli „Roland” oraz „Budzik”. W obydwu gazetkach zamieszczano głównie reportaże o walkach stoczonych przez 5 Brygadę.

Wydział Informacji i Prasy Okręgowej Delegatury Rządu

W grudniu 1939 roku przy dowódcy wojewódzkim Służby Zwycięstwu Polsce powołano Wojewódzką Radę Obrony Narodowej, w której skład weszli przedstawiciele podziemia wojskowego: płk N. Sulik jako jej przewodniczący oraz mjr W. Kamiński i mjr A. Krzyżanowski jako jego zastępcy, a także przedstawiciele ugrupowań politycznych: J. Dobrzański (PPS), Witold Świerzewski (SN), Adam Galiński i Zbigniew Madeyski (sanacja). Arcybiskup Romuald Jałbrzykowski był reprezentowany

56 L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 568–569; W. Chojnacki, dz. cyt., poz. 178.

57 LCAP F 601 Ap 1 B 87 K 1–2a, „Echa Leśne” 1943, 21 XII.

58 Informacja od dr. hab. P. Niwińskiego: „(...) »Sokrates« to Edmund Rabowicz (chyba nie żyje). Był utalentowanym poetą (choć znanym tylko wśród najbliższych). (...)”. List do autora z 22 listopada 2010 roku.

59 K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Od „Łopaszki” do „Młota” 1944–1949*, Warszawa 1994, s. 32.

60 LCAP F 601 Ap 1 B 90 K 1–9, „Partyzant” 1944.

61 „Budzik” – nazwisko nieustalone, takiego pseudonimu używał w 5 Brygadzie B. Błażejewicz, poległy 31 stycznia 1944 roku pod Worzianami; „Sulima” – być może był to mjr Z. Szeliga-Szafrański, oficer 4 Pułku Ułanów Zaniemeńskich, kolega pułkowy mjr. Z. Szendzielorza. Por. P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa 1999, s. 157.

62 LCAP F 601 Ap 1 B 90 K 10–17, „Naprzód” 1944.

przez ks. Romualda Świrskiego⁶³. Formalne powstanie Delegatury Okręgowej zostało opóźnione ze względu na trudności z obsadzeniem stanowiska delegata, które nastąpiło dopiero w marcu 1942 roku, kiedy funkcję objął dr Z. Fedorowicz „Albin”⁶⁴. Delegatura Okręgowa została zorganizowana zgodnie z zasadami przyjętymi w Warszawie i podzielona na wydziały. Jednym z najważniejszych w opinii delegata był Wydział Informacji i Propagandy:

Spśród agend Delegatury na pierwszy plan wysunęły się dwie sprawy: propaganda i opieka społeczna. Propaganda była bodaj najważniejszym zadaniem. Społeczeństwo Wileńszczyzny musiało być informowane o tym, co dzieje się na świecie (tendencyjne wiadomości ze źródeł niemieckich nie mogły przecież wystarczyć), podtrzymywane na duchu, urabiane w kierunku dochowania wierności Rzeczypospolitej Polskiej⁶⁵.

Pierwszym kierownikiem Wydziału Informacji i Prasy był Władysław Babicki „Jerzy”, który pełnił wcześniej funkcję dyrektora Biura Delegata Rządu⁶⁶. W październiku 1943 roku zastąpił go Zygmunt Dziarmaga-Działyński „Józef”, postać co najmniej kontrowersyjna⁶⁷. Kierownikiem komórki PAT był Franciszek Hryniewicz. W Wydziale pracował także Wacław Religioni⁶⁸. Aresztowanie przez NKWD 30 sierpnia 1944 okręgowego delegata rządu Z. Fedorowicza oraz trwające do

---

63 Studium Polski Podziemnej w Londynie. Tekę nr 14, poz. 55, sygn. B.I.11.115 s. 6, K. Kucharski, *Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 do 25 maja 1941 roku*; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*, s. 88–89.

64 Szerzej o kulisach powstania Okręgowej Delegatury Rządu w Wilnie piszą m.in. L. Tomaszewski (tenże, *Wileńszczyzna...*, s. 327 i n.), W. Grabowski (tenże, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 464 i n.), G. Górski (tenże, *Administracja Polski Podziemnej 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 257 i n.), P. Niwiński (tenże, *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie*, [on-line:] <http://w.icm.edu.pl/ak/txt/delegWiln.htm> – 18.09.2010).

65 Z. Fedorowicz, dz. cyt., s. 176.

66 S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 64.

67 Z. Dziarmaga-Działyński (1909–1978) był jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci wileńskiej konspiracji. Przedwojenny działacz ONR-Falangi w trakcie okupacji prowadził, w ramach ZWZ – AK, działalność „na własny rachunek”, stworzył bowiem w ramach organizacji ZWZ – AK tzw. Pułk Pancerny im. Bolesława Chrobrego – strukturę podporządkowaną wyłącznie jego rozkazom. Kierując Wydziałem Informacji i Propagandy Delegatury w meldunkach i sprawozdaniach, szczególną uwagę zwracał na działania ruchu narodowego, w tym wspomnianego Pułku, przypisując niejednokrotnie akcje AK swojej formacji. Jednostka była Pułkiem wyłącznie z nazwy, której działania bojowe „były fragmentaryczne. (...) Tu zemściła się reklamowa forma organizacyjna tego pułku. Przyjęto szumną nazwę batalionów, a nie dano im podstawowego kośćca i kręgosłupa organizacyjnego tj. plutonów i kompanii (...) Jak zauważyłem było dużo dyletantyzmu i reklamy organizacyjnej” – ocenił po latach działalność Pułku płk J. Kulikowski, ps. „Ryngraf”. Cyt. za: K. Krajewski, *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944*, Warszawa 1993, s. 489. Mimo to Z. Dziarmaga-Działyński pełnił funkcję szefa WIP do lipca 1944 roku. Szerzej o działalności Z. Dziarmagi-Działyńskiego pisze L. Tomaszewski w pracy *Kronika Wileńska 1941–1945*, Warszawa 1992, s. 56.

68 W. Grabowski, dz. cyt., s. 469.

grudnia zatrzymania jego najbliższych współpracowników przyniosły kres działalności tzw. pierwszej Delegatury⁶⁹. Następcą Z. Fedorowicza został J. Dobrzański⁷⁰. Na czele Wydziału Informacji i Propagandy stanął odpowiadający dotychczas za kolportaż Józef Zwinogrodzki „Janusz”, kierownictwo działu prasowego objął Stanisław Popławski „Luk”, a po nim od grudnia 1944 roku jego brat Adolf Popławski „Łukasz”. Działalność „drugiej Delegatury” zakończyła się aresztowaniem dr. J. Dobrzańskiego w czerwcu 1945 roku, miesiąc wcześniej został aresztowany kierownik Wydziału Informacji i Propagandy J. Zwinogrodzki. Ostatni delegat okręgowy w Wilnie Adam Galiński nie odtworzył już nawet w formie szkieletowej struktur Delegatury, został aresztowany 19 lipca 1944 roku, w niecałe trzy tygodnie po rozwiązaniu Delegatury Rządu na Kraj. Wydział dysponował własną drukarnią oraz zakonspirowanymi punktami nasłuchu radiowego. Jednym z głównych zadań Wydziału Informacji i Prasy była działalność wydawnicza, gdyż jak pisał okręgowy delegat rządu:

Komenda Wojewódzka AK wydawała tajne pismo (...) „Niepodległość”. (...) „Niepodległość” nie docierała jednak wszędzie. Mój wydział propagandy zajął się więc odbijaniem i rozpowszechnianiem komunikatów radia londyńskiego (Bolszewicy i Niemcy skonfiskowali odbiorniki i zabronili słuchać radia) oraz wydawaniem ulotek oświetlających bieżąco wypadki i ustalających dyrektywy polityczne Delegatury. W dziale propagandy uprawiano także agitację „szeptaną”, czyli ustne rozpowszechnianie (przez jadłodajnie, kawiarnie itp.) pewnych wiadomości i haseł⁷¹.

Zróznicowane efekty przynosiła propaganda ustna, tzw. szeptanka polegająca na przekazywaniu pewnych informacji w miejscach publicznych (np. jadłodajniach). Metoda ta dająca niekiedy dobre skutki mogła jednak w wyniku rozpowszechniania informacji przez coraz większy krąg osób doprowadzić do całkowitego zniekształcenia informacji pierwotnej⁷².

---

69 Szerzej pisze na ten temat L. Tomaszewski (tenże, *Kronika Wileńska 1941...*, s. 113 i n.).

70 Faktycznie następcą Z. Fedorowicza został jego pierwszy zastępca H. Jackiewicz, ps. „Marian”, jednak zanim objął funkcję, 6 września 1944 roku aresztowało go NKWD. Tamże, s. 116.

71 Z. Fedorowicz, dz. cyt., s. 176.

72 Metoda szerzenia propagandy przez rozpowszechnianie plotek była wykorzystywana również przez okupanta, z czego doskonale zdawali sobie sprawę pracownicy BIP-u, ostrzegając Polaków przed zbyt łatwowiernym uleganiem pogłoskom. Np. po przekroczeniu przez Armię Czerwoną granic Rzeczypospolitej w styczniu 1944 roku Wilno „stało się terenem sensacyjnych plotek wśród społec. polskiego. Jedni w dobrej wierze powtarzają wiadomości radiowe, rzekomo usłyszane przez »wiarygodną osobę« dotyczące »angielsko – niemieckich rokowań pokojowych«. Drudzy opowiadają, że radio sowieckie podało o burzliwych demonstracjach antyalianckich w Moskwie z wybiciem szyb w ambasadach angielskiej i amerykańskiej. Rozsiewane są też pogłoski o rzekomych rokowaniach między Niemcami a Polakami, w celu wspólnej akcji przeciwko zarazie bolszewickiej – rzekomej całkowitej »zmianie kursu« połączonej z uwolnieniem wszystkich więźniów politycznych przez Niemców w Polsce Centralnej i tym podobne bzdury”. *Bałamutne pogłoski*, „Niepodległość. Organ

Wydział Informacji i Propagandy zajmował się także kolportażem centralnego pisma Delegatury Rządu „Rzeczypospolitej Polskiej”, która była dostarczana do Wilna w liczbie 600 egzemplarzy. Jednak tylko 100 sztuk było rozprowadzane przez Delegaturę Okręgową⁷³. Oprócz „Rzeczypospolitej Polskiej” Delegatura otrzymywała wydawany w Warszawie przez Centralę Propagandy (CEP) Sekcji Informacyjno-Prasowej (SIP) Delegatury Rządu miesięczny „Biuletyn dla Delegatów Okręgowych”⁷⁴. Wydział Informacji i Prasy wypełniał także inne zadania, niezwiązane z wydawaniem prasy konspiracyjnej. W Wydziale powstawały raporty tygodniowe i sprawozdania miesięczne przesyłane regularnie do Warszawy. W opracowaniach tych omawiano sytuację wojskową (działalność Kierownictwa Walki Podziemnej, oddziałów AK, kwestie związane z polityką okupanta oraz aktywnością jednostek sowieckich, sprawy społeczne i gospodarcze oraz stosunki narodowościowe). To właśnie na podstawie m.in. tych raportów powstawała w Delegaturze Rządu na Kraj „Informacja Wschodnia i Narodowościowa”, a od maja 1944 roku „Miesięczna Informacja Narodowościowa”. Wydział Informacji i Propagandy wydawał w okresie trzeciej okupacji sowieckiej biuletyn „Polski Tygodnik Radiowy” redagowany przez Janinę Zieniewicz-Zagałową „Halszkę”. Tygodnik ukazywał się od 24 września 1944 roku, zaś od numeru 7 (17 XI 1944 roku) nosił tytuł „Tygodnik Radiowy”. Gazetkę wydawano do maja 1945 roku. W tym okresie również „Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej” była publikowana wspólnie przez BIP AK i WIP Delegatury. Było to, obok „Kroniki Wileńskiej”, najdłużej wydawane polskie pismo podziemne w Wilnie.

Wydawnictwa Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej

Wileńska Koncentracja Demokratyczna skupiała ugrupowania i organizacje, które przed wybuchem wojny były w opozycji do rządów pomajowych. W jej skład wchodziły: Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Demokratyczne, Stronnictwo Ludowe oraz klasowe związki zawodowe. Program WKD był oparty na „Programie Polski Ludowej” PPS-WRN. To właśnie ten program, zaakceptowany przez wileńskie środowiska lewicowe, stał się płaszczyzną do stworzenia nowej struktury. Nie omawiając szczegółowo struktury Koncentracji, co wykracza poza ramy niniejszego artykułu⁷⁵, należy zaznaczyć, że utworzono w jej ramach Wydział III Informacyjno-Prasowy, w skład którego wchodziły:

- Komitet Redakcyjny „KOR”,
- Agencja Informacyjna „AGIN”,
- Dział Techniczny „Teka”.

Ziemi Wileńskiej” 1944, 15 II, nr 4 (38); Archiwum Akt Nowych w Warszawie Zbiór Prasy Konspiracyjnej i Powstańczej, 580/3.

73 W. Grabowski, dz. cyt., s. 469.

74 Tamże, s. 219.

75 Szerzej o strukturze WKD pisali m.in. J. Dobrzański (tenże, dz. cyt., s. 47 i n.) oraz L. Tomaszewski (tenże, *Wileńszczyzna...*, s. 336–338).

Na czele tego Wydziału stał Jerzy Wroński „Stopa”. W skład Komitetu Redakcyjnego wchodził J. Dobrzański, J. Wroński, Lucjan Krawiec „Kazimierz” oraz Franciszek Król „Wojciech”⁷⁶. J. Wroński kierował także działem technicznym. W drukarni pracował jako zecer i drukarz M. Iwanowski „Jakub”. W 1944 roku dział techniczny musieli opuścić: zagrożony wywózką do Niemiec M. Iwanowski oraz poszukiwany przez Gestapo J. Wroński. Za sprawy techniczne odpowiedzialnym uczyniono Edmunda Greczanika „Rysia”. Przy druku współpracowała z nim Stefania Żyłkowa⁷⁷. Jak wspomniano, w ramach tego Wydziału działała także Agencja Informacyjna „AGIN” posiadająca: „doskonale zorganizowaną sieć korespondentów i informatorów zarówno w samym Wilnie, jak i na całym terenie Wileńszczyzny i Nowogródziny. Napływały od nich nieraz bardzo cenne informacje”⁷⁸. Agencja wydawała od lipca 1943 roku „Biuletyn Informacyjny AGIN”. Wileńska Koncentracja Demokratyczna wydawała w sumie trzy tytuły prasowe: „Drogę Wolności” (kolportowaną w miastach), „Polskę Ludową” (dla ludności wiejskiej), które zostały następnie połączone w jeden organ – „Jednością silni”. Pierwsze numery „Drogi Wolności” oraz „Polski Ludowej” ukazały się w 1942 roku. Przekształcenie pism w „Jednością Silni” miał miejsce w sierpniu 1943 roku. Stojący na czele WKD J. Dobrzański tak scharakteryzował zadania i działalność Wydziału Propagandowo-Prasowego:

W całokształcie prac i działań Wil. Konc. Demokratycznej posiadał WIP zadanie urabiania opinii ludności Wileńszczyzny w kierunku jej moralnego przygotowania do walki powstańczej o Niepodległość Polski; przyswajanie tejże ludności zasadniczych tez „Programu Polski Ludowej”, oraz konieczności jednoczenia wysiłku mas pracujących w Polsce Niepodległej dla zrealizowania całkowitej przebudowy ustroju Polski w myśl postulatów świata pracy. Wreszcie metodyczne zbieranie i gromadzenie informacji dotyczących sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej ludności na terenach objętych działalnością W.K.D.⁷⁹.

Obok gazetek Wileńska Koncentracja Demokratyczna wydawała także druki zwarte. Jednym z nich była wydana w 1943 roku broszura zawierająca instrukcje sabotażowe, której autorem był absolwent Politechniki Warszawskiej inż. Czesław Rukszto „Wiktor”.

Wydawnictwa partii i ugrupowań politycznych działających poza WKD

W Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej z przyczyn programowych nie były reprezentowane partie, które nie utożsamiały się z socjalistycznym „Programem Polski Ludowej”. Obok WKD w Wilnie działały ugrupowania o charakterze narodowym

---

76 J. Dobrzański, dz. cyt., s. 64.

77 Tamże, s. 68.

78 Tamże, s. 70.

79 Tamże, s. 64.

(niekiedy skrajnie), komunistycznym czy sanacyjnym. Wszystkie środowiska prowadziły mniej lub bardziej ożywioną działalność propagandową.

Już w 1939 roku na wileńskiej mapie wydawniczej pojawiły się wydawnictwa wydawane przez sympatyków ruchu narodowo-demokratycznego. Z dokumentów Saugumy oraz zachowanych relacji wiemy, że ukazywało się pisemka „Narodowiec”, „Ku Polsce Chrobrych” oraz „Wszechpolak”. Pierwsze z nich – jak wynika z meldunków policji litewskiej – zaczęło się ukazywać w marcu 1940 roku. Ostatni odnotowany 10 numer „Narodowca” ukazał się w lipcu 1940 roku⁸⁰. Pisemko liczyło 4 strony. W trakcie strajku szkolnego w grudniu 1939 roku została wydana sześciostroniowa gazetka „Ku Polsce Chrobrych”⁸¹. Z pewnością ukazywała się ona do czerwca 1940 roku, kiedy wydano jej 5 numer. Liczył on dwie strony formatu A4, winietę stanowił wizerunek orła w koronie z szeroko rozpiętymi skrzydłami, które były podobne do skrzydeł orła hitlerowskiego. Dwustronicowy numer otwierało zdanie Romana Dmowskiego: „Ci głównie ludzie, którzy tylko dawali ojczyźnie, a nic od niej nie brali budowali Polskę. Tylko pokolenia, które mają takich ludzi tworzą przyszłość narodu”⁸². Zamiast artykułu wstępnego zamieszczono odezwę do młodzieży wileńskiej wydaną z okazji zakończenia roku szkolnego, zawierającą zalecenia dla młodych ludzi, którzy właśnie ukończyli „naukę w niezwykłych warunkach i okolicznościach”⁸³. To na młodzieży spoczywała odpowiedzialność za losy kraju, gdyż „pokolenie starsze przez wojenny wstrząs zdegradowane i odsunięte na zawsze od decydującego wpływu na życie naszej wspólnoty narodowej”⁸⁴. Powstała nowa sytuacja wojenna stawiała przed młodzieżą

szereg niezwykle ciężkich zadań do wykonania. Aby być w porządku wobec Boga i historii, aby nas nie wstydziły się pokolenia, co po nas przyjdą, aby spełnić obowiązek wobec narodu musimy mieć za cel lub ideał w swym dalszym życiu:

- a) Wykuwanie w sobie spiżowego charakteru i pogłębianie samowiedzy i świadomości narodowej.
- b) Szerzenie i ugruntowywanie tych wartości wśród naszych ziomeków,
- c) Busolą naszej każdej działalności indywidualnej i społecznej musi być interes ogólnonarodowy⁸⁵.

Realizacja tych wskazań w życiu młodzieży wileńskiej miała pozwolić na odrodzenie „światłości (...) narodu”⁸⁶. Pismo „Wszechpolak” miało sprawiać wrażenie, że jest gazetą o zasięgu ogólnopolskim, o czym miała świadczyć informacja o miejscach

80 S. Lewandowska, *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 309; J. Wołkonowski, *Penetracja...*, s. 351.

81 Sauguma w swoich meldunkach wymienia także dwustronicowe pisemko „Polska Chrobrych”, chodzi prawdopodobnie o omawiane pismo „Ku Polsce Chrobrych”.

82 LCAP sygn. F 378 Ap 12 B 286 K 3 i 4, „Ku Polsce Chrobrych” 1940, nr 5.

83 „Koledzy”.

84 Tamże.

85 Tamże.

86 Tamże.

wydania i kolportażu, którymi były: Warszawa–Poznań–Kraków–Katowice–Gdańsk–Gdynia–Wilno–Lwów. Pismo zawierało podtytuł „Polacy! Łączcie Się do Walki o Wielką Polskę”. Zachowany numer został poświęcony w całości *Wskrzyszycielowi Niepodległości Polski Romanowi Dmowskiemu w drugą rocznicę śmierci*⁸⁷. Informacja, że rok 1941 jest już drugim rokiem wydawnictwa, była nieprawdziwa podobnie jak informacja o miejscach wydawania pisma. Środowisko narodowe prowadziło także działalność wydawniczą po zakończeniu walk o Wilno w lipcu 1944 roku, kiedy to pojawiają się egzemplarze dwutygodnika „Ojczyzna”, pisma o ambicjach literacko-kulturalnych i politycznych. Zaczęło się ono ukazywać jesienią 1944 roku (numer 2 nosi datę 15 X 1944). Młodzież narodowa wydawała w tym czasie pismo „Orle”, w małym formacie. Pismo według słów J. Zwingrodzkiego miało niezbyt wysoki poziom, popularny⁸⁸. Oprócz wymienionych wyżej pism narodowcy wydawali kolportowane w Wilnie ulotki dotyczące sytuacji bieżącej.

Pisząc o geografii wydawniczej podziemnego Wilna, nie sposób pominąć roli socjalistów w okresie przed utworzeniem Wileńskiej Koncentracji Demokratycznej. Już w 1939 roku powstała Organizacja Socjalistyczno-Organizacja-Niepodległościowa „Wolność”. Założona przez działaczy PPS dysponowała już w listopadzie 1939 roku własną drukarnią, mieszczącą się w osiedlu kolejarskim tzw. Nowym Świecie, w mieszkaniu wynajmowanym przez Jana Stopczyńskiego „Janskiego”⁸⁹. Był to uchodźca z Warszawy zatrudniony jako drukarz w „Wolności”. Grupa opublikowała 7 listopada 1939 roku „Manifest Wolności”⁹⁰ ułożony przez Wacława Zagórskiego „Daniela”, przedwojennego dziennikarza „Gazety Polskiej” i „Głosu Prawdy”. W kierownictwie organizacji znaleźli się m.in. prawnik i socjolog, absolwent USB dr Feliks Gross, redaktor „Szpilek” Zbigniew Mitzner, Tadeusz Zajączkowski, Witold Zahorski, Artur Salman. Socjaliści wydawali czterostronicowe pisemko „Wolność”. W skład redakcji wchodził m.in.: W. Zagórski, Ryszard Kiersnowski „Feliks”, Władysław Ryńca „Klemens”, Hanna Jędrychowska⁹¹.

Na obrzeżach ruchu socjalistycznego w Wilnie działała Akcja Ludowa. Organizacja odrzucała marksistowską teorię walki klas i stała na gruncie etyki chrześcijańskiej, była jednak założona przez przedwojennych działaczy socjalistycznych: J. Wrońskiego z PPS oraz członka Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej

87 Instytut Historii Litwy w Wilnie, sygn. 96, „Wszechpolak” 1941, 1 I, nr 1.

88 Notatka sporządzona przez L. Tomaszewskiego 13 XII 1989 r. z rozmowy przeprowadzonej z dr. J. Zwinogrodzkim. Archiwum Longina Tomaszewskiego,teczka R-67.

89 Drukarnia „Wolności” mieściła się w tym samym lokalu, w którym Józef Piłsudski drukował „Robotnika”.

90 W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971, s. 46 i n.

91 H. Jędrychowska, działaczka socjalistyczna, była żoną S. Jędrychowskiego, który po klęsce wrześniowej rozpoczął w Wilnie współpracę z komunistami. H. Jędrychowska utrzymywała swoją działalność konspiracyjną w tajemnicy przed mężem, twierdząc, że „w takich sprawach małżeństwo do niczego nie zobowiązuje”. Zob. W. Zagórski, dz. cyt., s. 48. Podczas okupacji sowieckiej zaangażowała się w działalność komunistyczną, odcinając się od socjalistycznej przeszłości.

Józefa Borkowskiego. Kształt ideowy nadał organizacji ks. Henryk Hlebowicz, wprowadzony do niej przez J. Wrońskiego. Ks. Henryk Hlebowicz przed wojną wykładał na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Znany był z „postępowych i niekonwencjonalnych poglądów”⁹². W 1936 roku wystąpił jako świadek obrony w procesie lewicy akademickiej skupionej wokół pisma „Poprostu”. To właśnie ks. H. Hlebowicz był jednym z redaktorów wydawanego przez Akcję Ludową pisma „Jutro Polski”. Według różnych źródeł ukazało się w latach 1940–1941 od 5 do 7 numerów tego tytułu⁹³. W grudniu 1939 miało się także pojawić pismo o zabarwieniu marksistowskim redagowane przez Zenowiusza Ponarskiego „Pochodnia”⁹⁴.

Środowiska sanacyjne nie prowadziły dość długo własnej działalności wydawniczej. W okresie 1939–1941 były reprezentowane we władzach podziemia (piłsudczycy mieli swoich przedstawicieli w Wojewódzkiej Radzie Narodowej), zaś osoby związane z tym obozem politycznym odgrywały znaczącą rolę w czasie całej okupacji (co było ewenementem w polskim podziemiu, kiedy to naznaczonych winą za klęskę wrześniową piłsudczyków starano się zmarginalizować w życiu politycznym zarówno w kraju, jak i na emigracji). Pierwszym organem prasowym środowiska piłsudczyków było pisemko „Czyn”, organ Ligi Silnej Polski (grupa zbliżona do „Naprawy”). O samym piśmie wiemy bardzo niewiele. W winiecie był emblemat miecza i pług, co może świadczyć o jego związkach z organizacją konspiracyjną Miecz i Pług, działającą w Generalnej Guberni. Gdy ta ostatnia została zdyskredytowana przez oficjalny organ Delegatury Rządu „Rzeczpospolitą Polską”, pismo wileńskie zrezygnowało z rysunku na winiecie. Znany jest jeden egzemplarz „Czynu” z 25 lutego 1944 roku⁹⁵. O gazetce donosił „Komunikat BiP-u” ze stycznia 1944 roku

ukazał się nowy (9) numer pisma wydawanego przez Ligę Silnej Polski p.t. „Czyn” i zawiera trzy artykuły – pierwszy nawiązując do orędzia noworocznego, wydanego w Syrii przez naczelnego wodza, gen. Sosnkowskiego, podkreśla doniosłość religijnej postawy, która cechowała naród polski we wszystkich okresach jego historii. Drugi artykuł „Polska a Sowiety” stara się wpływać uspakajająco na tych Polaków na tych Polaków, którzy nie mogą sobie wytłumaczyć pozornej ustępliwości naszym kosztom mocarstw anglosaskich wobec Sowieców. Autor trafnie wskazuje na to, że postępowanie tych mocarstw obliczone jest na dalszą metę i że one, nie zaś Sowiety, będą decydować o ostatecznych warunkach pokoju na świecie. Z obecnej polityki anglo-amerykańskiej w stosunku do

---

92 L. Tomaszewski, *Kronika Wileńska 1939–1941*, Warszawa 1994, s. 171–172.

93 L. Tomaszewski (tenże, *Wileńszczyzna...*, s. 189) oraz A. Kokociński (tenże, *Prasa akowska poza BiP-em*, „Wiano. Trybuna Akowców Wileńskich” 1997, nr 7–8 [92–93]) twierdzą, że ukazało się 5 numerów pisma, zaś W. Chojnacki podaje, że ukazało się 7 numerów, notując jako ostatni znany numer 6/7 z datą marzec/kwiecień 1941. W. Chojnacki, dz. cyt., poz. 153.

94 Informację o tym pisemku, ale bez żadnych szczegółów ani wskazania źródła, podaje M. Ambros (tenże, *Publicystyka konspiracyjna na Wileńszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944)*, „Studia Historyczne” R. XXVII, 1984, z. 2 (105).

95 LCAP, F 601, Ap 10, B 94.

Sowietów, nie można wyciągać wniosków o zmienionym jakoby stosunku tych państw do Polski. Trzeci artykuł organizacji Polski po wojnie na odcinku polityki i reformy budowlanej. Pismo jest wyrazem dążeń grupy, która stawia sobie trzy hasła jako wytyczne przyszłej polityki, a mianowicie: Ponadpartyjność, Ponadklasowość, Braterstwo⁹⁶.

Po zakończeniu akcji „Ostra Brama” piłsudczycy wydawali od października do grudnia 1944 pismo „Znak”, sygnowane przez Unię Demokratyczną (Piłsudczyków)⁹⁷.

Prasa podziemia komunistycznego

Polscy komuniści działali w ramach utworzonej w 1942 roku organizacji Związek Walki Czynnej skupiającej byłych członków Komunistycznej Partii Polski, Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi oraz części Związku Lewicy Akademickiej „Front” – tzw. grupy Dembińskiego⁹⁸. Jej pierwszą akcją było odbicie na szapirografie w nakładzie 200 egzemplarzy i rozkolportowanie w Wilnie ulotki wzywającej do walki z okupantem hitlerowskim⁹⁹. Była to jedna z kilku organizacji komunistycznych w Wilnie. Obok Polaków działali komuniści litewscy skupieni w Związku Wyzwolenia Litwy oraz Żydzi, którzy utworzyli w getcie Zjednoczoną Organizację Partyzancką (FPO – Farajnigte Partizaner Organizacje), będącą połączeniem ugrupowań komunistycznych, socjalistycznych i syjonistycznych. W 1943 roku doszło do połączenia organizacji komunistycznych w Wileński Komitet Antyfaszystowski, na czele którego stanął Juozas Vitas, a jego zastępcą i kierownikiem propagandy i agitacji został dotychczasowy przewodniczący ZWC Jan Przewalski¹⁰⁰. W tym czasie powstał Wileński Podziemny Komitet Miejski Komunistycznej Partii Litwy, którego pierwszym sekretarzem został J. Vitas, zaś drugim sekretarzem J. Przewalski. Wileński Podziemny Komitet Miejski KP Litwy oraz Wileński Komitet Antyfaszystowski

prowadziły skoordynowaną działalność agitacyjną (...). Wydawały w kilku językach (polskim, litewskim, białoruskim, żydowskim i niemieckim) ulotki i inną literaturę propagandowo – polityczną, pisma „Sztandar Wolności”, „Tevines Frontas” („Front Ojczyzny”) i „Kova” (Walka). Nakład czasopism był dość duży; niekiedy wynosił kilka tysięcy egzemplarzy. Dużym ułatwieniem w pracy politycznej było posiadanie odbiornika radiowego (...). Uzyskane z nasłuchu radiowego z Moskwy informacje powielano lub drukowano, a następnie rozpowszechniano wśród mieszkańców Wilna¹⁰¹.

---

96 LCAP FR 601 Ap 1 B 59 k. 5, *Pisma polskie na terenie Wilna*, „Komunikat BiP-u” [dawniej „Komunikat Polskiej Agencji Telegraficznej”] 1944, 14 I, nr 2.

97 „Niepodległość” 1944, 22 X, nr 11 (45), s. 10; W. Chojnacki, dz. cyt., poz. 495.

98 M. Juchniewicz, *Udział Polaków w litewskim ruchu oporu w latach 1939–1944*, „Wojсковy Przegląd Historyczny” 1968, nr 1, s. 56.

99 Tamże, s. 57.

100 Tamże, s. 59–60.

101 Tamże, s. 60.

Polscy komuniści działali w ramach Komunistycznej Partii Litwy, utrzymując od 1943 roku ścisłą współpracę ze Związkiem Patriotów Polskich w Moskwie. Wspominany przez płk. Mieczysława Juchniewicza „Sztandar Wolności” miał podtytuł „Organ Związku Walki Czynnej z Hitlerowską Okupacją”. Jego pierwszy numer ukazał 1 maja 1943 roku. Razem z gazetką kolportowano ulotki nawołujące do walki z Niemcami w językach polskim, litewskim, rosyjskim i niemieckim¹⁰². Od numeru 2 (czerwiec 1943) w podtytule umieszczono jako wydawcę Związek Patriotów Polskich. Wileński Komitet Komunistycznej Partii Litwy wydawał także w języku polskim pismo „Związkowiec”, którego pierwszy numer z listopada 1943 roku ukazał się jako organ Wileńskiego Komitetu Związków Zawodowych. Redaktorem pisma był J. Przewalski. Kolejny tytuł to „Sztandar Wolności. Organ Związku Walki Czynnej z Hitlerowską Okupacją (późn. Organ Związku Patriotów Polskich)”. Jego redaktorem był Witold Sinkiewicz – komisarz oddziału partyzanckiego imienia Mickiewicza w Trokach. Gazetka prawdopodobnie była drukowana w Wilnie¹⁰³. W Trokach wydawano natomiast pismo „Hasło Partyzantów”, będące organem Powiatowego Komitetu Partii I Partyzanckiej Brygady „Za Ojczyznę”. Pisemko wydawał trocki Powiatowy Komitet Komunistycznej Partii Litwy od października 1943 roku, było tłumaczeniem pisemka litewskiego¹⁰⁴.

Wileńskie getto

O prasie wileńskiego getta wiemy niewiele. Nie udało się nawet ustalić, czy podziemie w getcie wydawało swoje gazetki. M. Ambros w swoim artykule o wileńskiej publicystyce konspiracyjnej wymienił „Getto Idiot” („Wiadomości Getta”), niestety nie podał źródła, na którym została oparta ta informacja¹⁰⁵. O tajnym biuletynie wydawanym w getcie bez podawania tytułu pisał także w swoim opracowaniu Aleksander Dawidowicz, również bez podania źródła tej informacji¹⁰⁶. Wiemy natomiast, że w getcie była kolportowana prasa konspiracyjna wydawana po aryjskiej stronie i to zarówno akowska („Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej”, za kolportaż której były odpowiedzialny Grzegorz Jaszuński)¹⁰⁷, jak i komunistyczna (dostarczana przez członków Zjednoczonej Organizacji Partyzanckiej, którzy pracowali poza murami getta).

102 A. Jędrzychowska, *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965, s. 321, 342–345.

103 S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa...*, s. 136; L. Dobroszycki, *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Warszawa 1962, poz. 837; J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984, poz. 676.

104 M. Ambros, dz. cyt., s. 317.

105 Tamże.

106 A. Dawidowicz, *Shoah Żydów wileńskich*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Felisiak, Białystok 1992, s. 263.

107 J. Dobrzański, dz. cyt., s. 20.

Wydawnictwa prywatne

Kończąc ten skrótowy opis geografii wydawniczej wileńskiej konspiracji, należy wspomnieć o prywatnych inicjatywach wydawniczych, których twórcy pozostaną prawdopodobnie na zawsze anonimowi. Pierwsza z nich to przepisywana ręcznie gazetka „Resurrexit Sicut Dixit”¹⁰⁸. Redaktor (redaktorka?) miał dostęp do młodzieżowych, tajnych wydawnictw – cytuje np. wiersz z 3 numeru pisma „Póki My Żyjemy”. W gazecie publikowano przegląd wiadomości radiowych 22–27 kwietnia 1943 roku, prawdopodobnie również przepisany z prasy konspiracyjnej. Ostatnim zachowanym w archiwach drukiem jest ulotka odbita na dziecięcej drukarence, na papierze z zeszytu szkolnego. Zawiera wiersz wzywający do wstępowania w szeregi 5 Wileńskiej Brygady mjr. „Łupaszki”¹⁰⁹. Napisany i odbity przez anonimowego kilkunastoletniego Polaka z Wileńszczyzny jest świadectwem patriotyzmu i przywiązania do Polski mieszkańców tych ziem i z tego powodu zasługuje na umieszczenie go na mapie wydawniczej wileńskiego podziemia na równi z całą wileńską prasą konspiracyjną.

Właściwie zakończeniem tego artykułu mogłaby być informacja o wierszu odbitym na dziecięcej drukarence i poświęconym mjr. „Łupaszce”. Jest to smutny epilog walki toczonej od 1939 roku przez polskie podziemie, walce toczonej z kolejnymi okupantami. Celem tych zmagania była obrona polskości miasta i jego powrót do macierzy. Historia jednak potoczyła się inaczej. W tej walce orężem była także informacja rozpowszechniania „bez cenzury i imprimatur” jak pisała Stanisława Lewandowska. I z tej broni korzystali wszyscy zarówno siły zbrojne państwa podziemnego, organy konspiracyjnej administracji, partie i organizacje polityczne, ale także osoby prywatne. Zaangażowanie tych wszystkich sił zaowocowało kilkudziesięcioma tytułami prasowymi wydanyymi w podziemiu w latach 1939–1945, co było ogromnym wysiłkiem organizacyjnym, biorąc pod uwagę warunki okupacji. Prasa konspiracyjna jest niezwykle istotnym i spektakularnym przejawem życia okupowanego Wilna. Analizując zawartość wydawnictw podziemnych, dostajemy nie tylko kronikę okupowanego miasta, ale również zapis nastrojów – oczekiwań i nadziei jego mieszkańców. Oczekiwań, jak się okazało, nigdy niespełnionych.

Bibliografia

Archiwa

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zbiór Prasy Konspiracyjnej i Powstańczej, sygn. 580/3.
Archiwum Longina Tomaszewskiego,teczka R-67.
Biblioteka Narodowa. Dział Rękopisów, Akc. 11577.
Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 16741/II.
Instytut Historii Litwy w Wilnie, sygn. 96.

108 LCAP F 601 Ap 10 B 73 K 52–55, „Resurrexit Sicut Dixit” 1943.

109 Egzemplarz znajduje się w zbiorach Instytutu Historii Litwy.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, LCAP, F 601, Ap 10, B 39; F 601, Ap 10, B 40; F 601, Ap 10, B 39; F 601, Ap 10, B 41; F 601, Ap 10, B 46; F 601, Ap 10, B 47; F 601, Ap 10, B 48; F 601, Ap 10, B 52, R 601, Ap 1, B 43, k 1, k. 22-23, F 601, Ap 1, B 59, k 1-23, LCAP, F 601, Ap 1, B 61, k 1-8, F 601, Ap 1, B 64, k 1-21, F 601, Ap 1, B 68, k 1-42, F 601, Ap 1, B 69, k 2-12, F 601 Ap.10 B 101, F 601 Ap 1 B 87 K 1-2a, F 601 Ap 1 B 90 K 10-17, F 378 Ap 12 B 286 K 3 i 4, F 601, Ap. 10, B 94, FR 601, Ap. 1, B 59 K 5, F 601 Ap 10 B 73 K 52-55.

Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie, K1, Ap 58 9269/3, T. 3, K 9-14.

Studium Polski Podziemnej w Londynie, B.I.11.115.

Opracowania i artykuły

Ambros M., *Publicystyka konspiracyjna na Wileńszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej (1941–1944)*, „Studia Historyczne” R. XXVII, 1984, z. 2 (105).

Baliszewski D., Kunert A.K., *Prawdziwa historia Polaków 1939–1945. Ilustrowane wypisy źródłowe*, t. 3, Warszawa 2000.

Banasikowski E., *Na zew Ziemi Wileńskiej*, Paryż 1988.

Chojnacki W., *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953. Czasopisma. Druki zwarte. Druki ulotne*, Warszawa 1996.

Cieślakiewicz J., Falkowska H., Paczkowski A., *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984.

Dawidowicz A., *Shoah Żydów wileńskich*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Felisiak, Białystok 1992.

Dobroszycki L., *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Warszawa 1962.

Dobrzański J., *Wilno w walce z okupantem. Relacja dotycząca zorganizowania i działalności Biura Informacji i Propagandy Wileńskiego Okręgu A.K. podczas okupacji niemieckiej i stosunki w tym Okręgu ze stronnictwami politycznymi*, Wrocław 1967 (mszp., kopia w zbiorach autora).

Górski G., *Administracja Polski Podziemnej 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995.

Grabowski W., *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.

Grzesiak J., *Zaczęto się od „Czarnej Trzynastki”*, [w:] *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, t. 2: *Materiały – relacje*, red. J. Jabrzemski, Warszawa 1988.

Jędrzychowska A., *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965.

Juchniewicz M., *Udział Polaków w litewskim ruchu oporu w latach 1939–1944*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1968, nr 1.

Kamiński A., Wasilewski A., *Józef Grzesiak „Czarny”*, Paryż 1981.

Kijewska J., Sanojca A., *Schemat Organizacyjny SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze” 1980, nr 3.

Kokociński A., *Prasa akowska poza BiP-em*, „Wiano. Trybuna Akowców Wileńskich” 1997, nr 7–8 (92–93).

Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, Warszawa 1988.

Krajewski K., *Uderzeniowe Bataliony Kadrowe 1942–1944*, Warszawa 1993.

Krajewski K., Łabuszewski T., *Od „Łupaszki” do „Młota” 1944–1949*, Warszawa 1994.

Lewandowska S., *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004.

- Lewandowska S., *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Mackiewicz-Wojciechowicz M., *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz b.r.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, Warszawa 1987.
- Niwiński P., *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa 1999.
- Niwiński P., *Okręgowa Delegatura Rządu w Wilnie*, [on-line:] <http://w.icm.edu.pl/ak/txt/delegWiln.htm> – 18.09.2010.
- Roman W.K., *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939–czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.
- Nasze pieśni nie pachną rozmarynem...*, oprac. M. Sadowska, Wilno 1944.
- Szostakowski J., *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno–Warszawa 2004.
- [Świątocha K.], *Relacja Kazimierza Świątochy* (mszp.).
- Tomaszewski L., *Kronika Wileńska 1939–1941*, Warszawa 1994.
- Tomaszewski L., *Kronika Wileńska 1941–1945*, Warszawa 1992.
- Tomaszewski L., *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999.
- Turski, *Komórka N*, „Wiano” 1992, nr 2 (27).
- Wasilewski A., *Czarna Trzynastka*, b.m. 1987.
- Wołkonowski J., *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939–15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 1995, t. 3.
- Wołkonowski J., *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939–lipiec 1940)*, [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995.
- Zagórski W., *Wolność w niewoli*, Londyn 1971.
- Zawadzka A., *Harcerstwo żeńskie na Wschodnich Ziemiach Rzeczypospolitej 1911–1945*, Warszawa 1999.
- Żurawski J.A., *Prasa konspiracyjna w Wilnie w latach 1939–1945. Cz. I Okres wrzesień 1939–czerwiec 1941*, „Niepodległość i Pamięć” 2011, nr 2 (34).
- Żurawski J.A., *Prasa konspiracyjna w Wilnie w latach 1939–1945. Cz. II Okres 1941–1945*, „Niepodległość i Pamięć” 2012, nr 1–4 (37–40).

Prasa konspiracyjna

- „Biuletyn Informacyjny” 1944.
- „Echa Leśne” 1943.
- „Komunikat BiP-u” (dawniej „Komunikat Polskiej Agencji Telegraficznej”) 1944.
- „Ku Polsce Chrobrych” 1940.
- „Na Zew Ziemi Ojczystej” 1944.
- „Naprzód” 1944.
- „Niepodległość. Organ Ziemi Wileńskiej” 1942–1944.
- „Partyzant” 1944.
- „Polska w Walce” 1940–1941.
- „Resurrexit Sicut Dixit” 1943.
- „Wszechpolak” 1941.

Publishing centers of the Wilno underground in 1939–1945

Abstract

During the successive occupations (Soviet, Lithuanian, German and again Soviet), Wilno was one of the most thriving publishing centers of conspiracy press. Between 1939 and 1945, there were probably 54 press titles published by ZWZ-AK, Regional Delegation for Wilno, Wilno Democratic Concentration, political parties, communist underworld, youth organizations and even individuals. Furthermore, there are 24 known conspiratorial pamphlets published at the time. The military and political undergrounds became the most important publishing focal points for conspiracy press. However, there were also publishers from outside this group – political organizations that did not answer to central authorities, independent groups of a military character, large numbers of youth organizations, individuals issuing underground newspapers. These publications are both a historical source of the Polish armed struggle against the occupant in Wilno and neighboring areas, mostly populated by Poles at that time, and a testament to the debates on political topics within the conspiracies.

Keywords: Wilno, occupation of Wilno and Wilno region; underground press.